

**Impact
Factor
2.147**

ISSN 2349-638x

Reviewed International Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly Publish Journal

VOL-III

**ISSUE-
IV**

Apr.

2016

Address

- Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
- Tq. Latur, Dis. Latur 413512
- (+91) 9922455749, (+91) 9158387437

Email

- aiirjpramod@gmail.com

Website

- www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

अमरावती जिल्ह्यातील वस्त्यांच्या स्थलनामांवर परिणाम करणाऱ्या भौगोलिक घटकांचे अध्ययन

डॉ. सुनील आखरे

भूगोल विभाग प्रमुख

कला व विज्ञान महाविद्यालय, कुन्हा.

ता. तिवसा जि. अमरावती.

सारांश

वस्ती भूगोलशास्त्रात वस्त्यांच्या स्थलनामाचा अभ्यास केला जातो. वस्तीचे स्थलनाम म्हणजे वस्तीचे नाव होय. या स्थलनामावर तेथील भौगोलिक घटकांचा प्रभाव असतो. या स्थलनामावरूनच वस्तीच्या उत्पत्ती विषयी ज्ञान मिळते. प्रस्तुत शोधनिबंधात अमरावती जिल्ह्यातील वस्त्यांची वैशिष्ट्येदर्शक स्थलनामांचा अभ्यास केला आहे. अमरावती जिल्ह्यातील सर्व स्थलनामांचे विश्लेषण करून त्या स्थलनामावर कोणत्या भौगोलिक घटकांचा परिणाम झाला आहे याचा शोध घेतला असता असे दिसून येते की, येथील स्थलनामावर सर्वात जास्त परिणाम भूरचनेचा झाला आहे.

प्रस्तावना

प्रत्येक वस्तीला एक वैशिष्ट्यपूर्ण नाव असते ते वस्तीचे स्थलनाम होय. या स्थलनामाच्यामागे एक इतिहास असतो. म्हणून ब्रुन्सने स्थलनामांना मानवी भूगोलाचे अश्मीभूत पुरावे म्हटले आहे. बऱ्याचशा वस्तीच्या नावांवर तेथील भौगोलिक घटकांचा प्रभाव दिसून येतो. पर्वतीय प्रदेशातील वस्तीच्या नावांवर तेथील भूरूपांचा संबंध दिसून येतो. तर जंगलव्याप्त प्रदेशामध्ये एखादया विशिष्ट प्रकारच्या वनस्पतीची संख्या जास्त असल्यास त्या वनस्पतीवरून गावांना नावे दिल्या गेली. त्यामुळे वस्त्यांच्या स्थलनामाचा अभ्यास केल्यास तेथील प्राचिन काळातील सभोवतालच्या भौगोलिक घटकांची माहिती मिळते. यामुळे प्राचिन काळातील सभोवतालच्या भौगोलिक घटकांची माहिती मिळविण्याकरीता स्थलनाम हे आधारभूत साधन बनू शकते. त्यामुळे वस्त्यांची वैशिष्ट्ये त्यांच्या नावावरून कशी स्पष्ट होतात हे अभ्यासण्याचा प्रयत्न या संशोधन पत्रात केला आहे.

बिजसंज्ञा

अश्मीभूत पुरावे (Fossils), उपपद (Prefix) अन्तपद (Sufflx)

उद्दिष्टे

१) प्राचिन काळातील वस्तीच्या सभोवतालच्या भौगोलिक घटकांची माहिती शोधणे

अभ्यास क्षेत्र

महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भ प्रदेशाच्या उत्तरेस अमरावती जिल्हा असून या जिल्ह्याच्या पूर्वेस व आग्नेयेस वर्धा जिल्हा, दक्षिणेस व नैऋत्येस यवतमाळ जिल्हा आहे. पश्चिमेस अकोला जिल्हा आणि उत्तर व ईशान्येस मध्यप्रदेश राज्यातील बैतुल जिल्हा आहे. अमरावती जिल्ह्याचा अक्षवृत्तीय विस्तार $20^{\circ} 22'$ उत्तर ते $21^{\circ} 46'$ उत्तर अक्षांश तर रेखावृत्तीय $76^{\circ} 39'$ पूर्व रेखांश ते $77^{\circ} 29'$ पूर्व रेखांश आहे. या जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्रफळ 12212 चौ. कि. मी. असून या राज्याने महाराष्ट्र राज्याचा 3.96 टक्के भाग व्यापला आहे. या जिल्ह्याची लोकसंख्या 2888845 (2011) असून 14 तहसिल व 1693 आबाद गावे आहेत.

संशोधन पद्धती

अमरावती जिल्ह्यातील स्थलनामांचा अभ्यास करण्याकरीता जिल्हा जनगणना निर्देश ग्रंथातून गावांची नावे संकलित केली. या स्थलनामाची उत्पत्ती दर्शक स्थलनामे व विशेषदर्शक स्थलनामे अशी दोन गटात विभागणी केली. सांस्कृतिक भूगोलशास्त्रामध्ये उत्पत्ती दर्शक स्थलनामांना जास्त महत्व असते. त्यामुळे त्या स्थलनामाची उत्पत्ती कशी झाली

याचे अध्ययन करण्यासाठी त्या स्थलनामातील उपपद व अंत्यपद यांचे परिक्षण केल्या गेले. तसेच Amravati District Gazette मधुन सुद्धा गावांच्या उत्पत्ती विषयी माहिती घेतली.

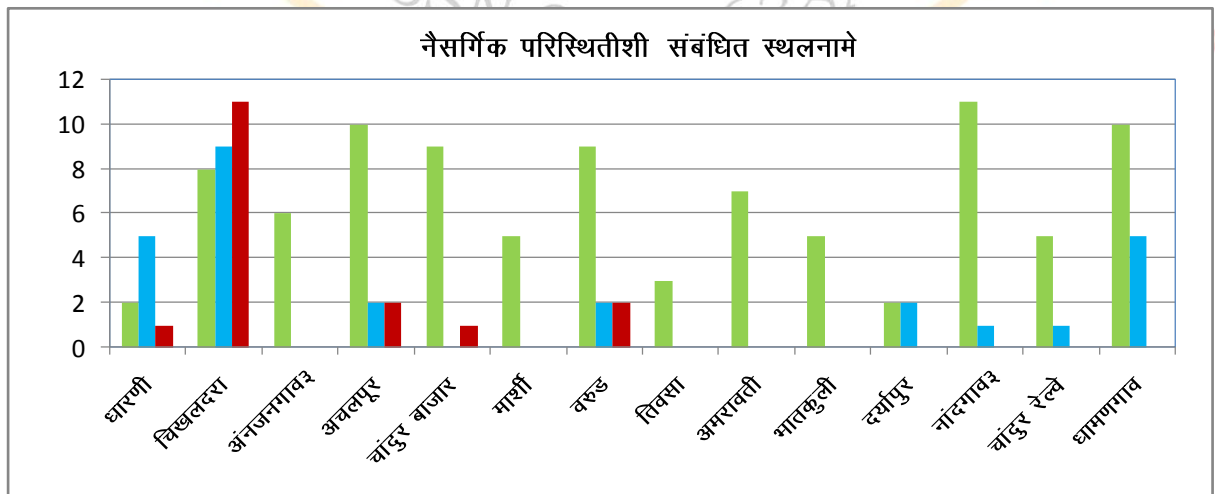
अमरावती जिल्ह्यातील स्थलनामे

“एखादया सांस्कृतिक प्रदेशात निर्माण होणारे स्थलनाम त्या प्रदेशाच्या प्राकृतिक व सांस्कृतिक पर्यावरणाच्या तिन घटकांच्या सुसंवादातून उत्क्रांत होत असते. हे तिन महत्वाचे घटक म्हणजे परिस्थितिकी विभिन्नता, संस्कृतीचे आकलन व शब्द संपत्ती होय.” चौधरी (१९९०). एखादया प्रदेशातील लोक त्या प्रदेशातील भौगोलिक भिन्नतेचे आकलन त्यांच्या संस्कृतीच्या दृष्टीकोनातून करतात व त्यावरून ते तेथील स्थलनामांना नावे देतात. त्यामुळे स्थलनामाच्या अभ्यासाने हे तेथील भौगोलिक इतिहास ज्ञान मिळते. अमरावती जिल्ह्यातील ४८८ गावांची स्थलनामे विशेषदर्शक स्थलनामे आहेत.

नैसर्गिक परिस्थितीशी संबंधित स्थलनामे

अमरावती जिल्ह्यातील विशेषदर्शक स्थलनामांपैकी ३१ टक्के स्थलनामे नैसर्गिक परिस्थितीशी संबंधित आहे. यामध्ये भूरुपे, पाणी, वनस्पती, खडक इ. नैसर्गिक घटकांचा समावेश होतो. यामध्ये भूरुपांचा प्रभाव असलेली स्थलनामे मुख्यतः धारणी व चिखलदरा या तहसिलमध्ये आहे. उदा. भानदरी, हत्तीघाट पांढरा खडक, पाच डोंगरी, पठारपूर या दोन तहसिल शिवाय अचलपूर, मोर्शी वरुड व चांदुर बाजार या तहसिल मध्ये सातपुडा पर्वताच्या पायथ्याच्या प्रदेशातील गावांची नावे भूरुपांशी संबंधित आहे. उदा. शेंदुरजना घाट, घाट लाडकी दरी, पांढरा खडक, पाच डोंगरी, पठारपूर ई. याशिवाय मानवी वसाहती पाण्याच्या निकट निर्माण झाल्या आहेत. पाण्याच्या उपलब्धतेशी संबंधित २६ स्थलनाम यथे आढळून येतात. पाणी असलेल्या ठिकाणांना जलगाव, नेर (नीर), पाण्याची कमतरता असलेल्या गावांच्या नावासमोर निपाणी हे विशेषण, गावाशेजारी झरा असल्यास स्थलनामाच्या पुढे झरी, झिरी ही अंत्यपदे असलेली अनेक स्थलनामे आढळून येतात. उदा. नागझरी, कावडझरी, शिवाझरी ई. तसेच गावा शेजारी कुंड असल्यास स्थलनामाच्या पुढे कुंड हे अंत्यपद आणि ओढा व नाला असल्यास नाला हे अंत्यपद, नदिच्या संगमावर गाव वसलेले असल्यास संगम हे अंत्यपद तसेच गावा शेजारी तळे असल्यास तळेगाव हे स्थलनाम आढळून येते.

भौगोलिक घटकांशी संबंधित स्थलनामांपैकी अमरावती जिल्यामध्ये सर्वात जास्त स्थलनामे वनस्पतीवरून पडलेली आहे. जिल्ह्यातील एकुण स्थलनामांपैकी ९२ गावांची नावे वनस्पतीशी संबंधित आहे. उदा. चिलाटी, जांभुळगाव, जामपूर, बाभळी, बोरगाव, निमगाव, पळसखेड, पळसवाडा, कारला पिंपरी, टाकळी, बिब्बा, आम्बा, चिंच, बेलखेडा, पिंपळखुटा, टेभुर्णी, पिंपळखुटा, कवठा, शिंदवाडी, एरंडगाव ई. अमरावती जिल्यामध्ये वनस्पतीशी संबंधित सर्वच भागात पसरलेली आहेत परंतु अंजनगाव, नादंगाव खंडेश्वर व धामणगाव तहसिलमध्ये जास्त संख्येने आहेत. (आलेख क्र. १) तसेच बोरगाव (१९) व पिंपळखुटा (१३) ही स्थलनामे सर्वात जास्त आहे.

सांस्कृतिक घटकांशी संबंधित स्थलनामे

नैसर्गिक घटकांप्रमाणेच सांस्कृतिक घटकांशी संबंधित स्थलनामे सुद्धा अमरावती जिल्ह्यामध्ये मोठयाप्रमाणात आहे. अमरावती जिल्ह्यामध्ये सुमारे २४३ स्थलनामाची अंत्यपद 'पूर' हे आहेत त्यापैकी १८३ गावांची नावे व्यक्तींच्या नावावरून पडली आहे. उदा. गणेशपुर, हसनापुर, रतनपुर, नारायनपुर, दारापुर ई. अचलपूर येथे मुस्लीमशासकांचे राज्य राहिले असल्यामुळे अचलपूर, चांदुर बाजार, अचलपूर, दर्यापूर या तहसिल मध्ये रासिदपूर, हुशेनपूर, समशेरपूर, निजामपूर, रज्जाकपूर, अफजलपूर, इमामपूर, ममदापूर, मिर्जापूर आदी. मुस्लीम व्यक्तींच्या नावावर अनेक गावे आहेत. त्याचप्रमाणे हिंदु देवतांच्या नावावर सुद्धा मोठयाप्रमाणात स्थलनामे आहेत. उदा. रामपूर, गणेशपूर, मधनाथपूर जगन्नाथपूर, गोविंदपूर, क्रिष्णापूर तुळजापूर आदी. अमरावती शहराच्या आसपास सुद्धा व्यक्तींच्या नावावरून स्थलनामे आहेत. ज्या गावांमध्ये मंदिर आहे त्या गावांना देवगाव असे नाव आहे. अमरावती जिल्ह्यामध्ये दहा गावांचे नाव देवगाव आहेत. पुर्वी जातीवर आधारीत समाजरचना असल्यामुळे अमरावती जिल्ह्यात जातीवर आधारीत स्थलनामे आहेत. उदा. ब्राम्हणवाडा, सोनारखेड, खेलेदेवमाळी, गोंडवाडी, कासारखेड भीलखेड, भीलटेक, धानोरा म्हाली ई.

वस्तीचा आकार व श्रेणी आणि स्थलनामे

स्थलनामामध्ये नगर, पूर, खेड, खेडी, पाडा, वाडा, वाडी इ. अंत्यपदा द्वारे वस्तीचा आकार व श्रेणी लक्षात येते. पूर हा शब्द आर्य ग्रंथातून आलेला शब्द आहे. आर्यांनी विदर्भात सर्व प्रथम नद्यांच्या खोऱ्यात वस्ती केली त्यामुळे पुर्णा नदीच्या खोऱ्यामधील स्थलनामामध्ये पूर हे अंत्यपद जास्त प्रमाणात दिसून येतात. गाव व खेडे हे सुद्धा आर्य निर्मित शब्द आहे. गाव हे अंत्यपद असलेली ११४ स्थलनामे आहेत तर खेडे हे अंत्यपद असलेली ९६ स्थलनामे आहेत. एकाच नावाची दोन गावे जवळ-जवळ असल्यास मोठया गावाला बुद्रक व लहान गावास खुर्द संबोधल्या जाते. अमरावती जिल्ह्यात बुद्रक व खुर्द ४७ जोडया आहेत. नगर किंवा पूर याद्वारे जास्त लोकसंख्या असलेले गाव तर पाडा म्हणजे कमी लोकसंख्या असलेले गाव असे लक्षात येते. पाडा हा शब्द द्रविडीयन शब्द आहे. ज्या गावांमध्ये महत्वाचा बाजार असतो त्या गावांच्या नावा समोर बाजार असे अंत्यपद व मोठी बाजार पेठ असल्यास पेठ हे अंत्यपद लावल्या जाते.

निष्कर्ष

- १) अमरावती जिल्ह्यातील स्थलनामांच्या अध्ययनातून असे स्पष्ट होते की, स्थलनामाचा नैसर्गिक व सांस्कृतिक घटकांशी संबंध आहे.
- २) स्थलनामांच्या अंत्यपदी पूर नगर या शब्दावरून व देवतांच्या नावावरून या प्रदेशात आर्य संस्कृतीचे अस्तित्व स्पष्ट होते. तसेच मुस्लिम व्यक्तींच्या नावावरून येथे मुस्लिमशासकाची राजवट होती असे स्पष्ट होते.
- ३) भूरुपे वनस्पती, पाण्याची उपलब्धता या नैसर्गिक घटकांचा परिणाम स्थलनामांवर झाला आहे.
- ४) स्थलनामांच्या अध्ययनातून वस्तीचे कार्य, वस्त्याची लोकसंख्यावरून श्रेणी, रचना, तिचा आकार, वस्ती सभोवतालचा परिसर याचे ज्ञान होते.

संदर्भ ग्रंथसूची

- १) अमरावती जिल्हा जनगणना निर्देश ग्रंथ (२००१)
- 2) Amravati District Gazette (1907)
- 3) Bhattacharya, N.D. (1969) "Analysis of Place names in the District of Murshidabad, West Bengal." The Indian Geographical Journal, 34/3-4,37-41
- ४) चौधरी श. रा. (१९९०), "खानदेशातील वस्त्यांचे वैशिष्ट्येदर्शक स्थलनामे सांस्कृतिक भूगोलशास्त्रीय अभ्यास." महाराष्ट्र भूगोलशास्त्र संशोधन पत्रिका वर्ष-४, अंक-२, पान ११-१७